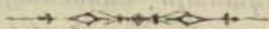

84.	146.	տ. Որ ըզկերպարանս ծառաի յանձն տներ ճառագայթ փառաց	83 b.
85.	»	տ. Հայր երկնաւոր մարդասիրու- թեամբք քո խնամես	84 a.
86.	148.	տ. Անբակիղըն ա՜ծ և ստեղծիչ հո- գոց աղաչեմք ըզքեզ	85a—b.
87.	»	տ. Պալոց է միւսանդամ արարիչըն յաշխարհ	85 b.
88.	149.	տ. Զքեզ աղաչեմքք տ՛ր բարեխաւ- սութեամբ սուրբ ա՜ծածնին	86 b.
89.	»	տ. Հայր անբակիղըն անեզ անմահ անապական	86b—87a.
90.	150.	տ. Անեզ փողըն յարութեան մեծի յեաին	87 b.
91.	»	տ. Որ ի հրեզէն դասուց միշտ ընդ հաւր աւրհնաբանիս	87b—88a.
92.	151.	տ. Ա՜հարանող ձայնիւ երգեմք քեզ ի բարձունքս	91 a.

կը շարունակուի.

Ներսէս վարդապետ ՏԷՐ-ՄԻԲԱՅԷԼԵԱՆ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Պատմա – ցնցեսական փորձ

Կովկասն Արեւելքի ամենաաչքի ընկնող հետաքրքիր երկրնե-
րից մէկն է. Դեռ մի կողմ թողած նրա տնտեսական քաղաքա-
կան այն խոշոր նշանակութիւնը, որ ունի Ռուսաստանի համար
և այն մեծ դերը, որ պիտի խաղայ մօտիկ Արեւելքում, որպէս Եւ-
րոպական քաղաքակրթութեան տարածող, նա մեծ նշանակութիւն
ունի և գիտութեան համար. Կովկասն, իր բնական կազմութեամբ,
իր խոյստարգէտ տարբեր ցեղերի, ազգութիւնների պատկանող
ժողովուրդներով, որոնք զարգացման տարբեր աստիճանների վրայ
են գտնուում, և սօցեալական առանձնայատուկ սովորութիւններ, կար-
գեր ունեն, գիտութեանը մատակարարում է ուսումնասիրութեան
առատ նիւթ: Գիտութեան շատ ճիւղերի համար—լեզուագիտու-
թեան, աշխարհագրութեան, ազգագրութեան, պատմութեան, իրա-
ւագիտութեան, տնտեսագիտութեան և այլն—Կովկասն ամբարած

ունի շատ կարևոր, թանգագին նիւթեր, որոնց մշակելը, կարգի բերելն անագին օգուտներ կարող է տալ:

Գիտութեան որոշ ճիւղեր—լեզուագիտութիւն, ազգագրութիւն, աշխարհագրութիւն, պատմութիւն վաղուց սկսել են իբնեց հարկաւոր նիւթերը ժողովել և ուսումնասիրել. տնտեսագիտութիւնը և իրաւագիտութիւնը մինչև օրս մի տեսակ դանդաղում են, հարկաւոր ուշադրութիւն չեն դարձնում Կովկասի վերայ: Բայց հէնց այս երկու գիտութեան համար Կովկասում կարելի է շատ կարևոր նիւթեր գտնել, որոնց ուսումնասիրութիւնը որոշ տեսութիւնների հիմնաւորման կարող է մեծապէս նպաստել: Կովկասի իրաւական, տնտեսական կեանքը շատ հետաքրքիր կողմեր ունի և ցանկալի է, որ քանի ուշ է, դրանք ուշադրութեան առնուեն: Պէտք է շտապել, քանի որ երոպական քաղաքակրթութիւնը սկսել է մուտք գործել և հինը հետզհետէ ազաւաղւում, մոռնում է:

Կովկասի իրաւական, տնտեսական կեանքի ուսումնասիրութիւնը բացի տեսականից, ունի և գործնական նշանակութիւն: Յայտնի է, որ Կովկասը վաղուց կարօտէ մի շարք բարենորոգութիւնների, այսօր դրանք արդէն հրամայական պահանջ են դարձել և սրտատրոփ ու անհանգիստ սպասւում է, որ գոնէ դրանցից մի քանիսը մօտ ապագայում պիտի իրագործուեն: Այսպէս, զեմստւոյ մօցնելու խնդիրն արդէն միանգամայն հասունացած է և մօտ է իրականանալուն: Բայց ինչպէս զեմստւոյ մօցնելը, նոյնպէս և մնացած բարենորոգութիւնները պահանջում են իրաւական—տնտեսական կեանքի ուսումնասիրութիւն, որոշ նախապատրաստութիւն, առանց որի զժուար է բարենորոգութիւնների իրագործումը: Դժբաղդարար այդ մասին Կովկասում շատ քիչ են մտածում:

Աչքի առաջ ունենալով Կովկասի տնտեսական—իրաւական կեանքի ուսումնասիրութեան տեսական և գործնական խոշոր նշանակութիւնը, ես ձեռնարկել եմ Անդրկովկասի հողային պայմանների ուսումնասիրութեան: Այս ուսումնասիրութեան կմախքը լոյս է տեսել գերմաներէն լեզուով, որպէս գիտերտացիա¹⁾, իսկ աժմ ամբողջը պատրաստ լոյս եմ բնծայում հայերէն լեզուով:

Կան խնդիրներ, որոնք թէև հին են, բայց միշտ թարմ, կենսական. նրանք ամեն ժամանակաշրջանում հանդէս են գալիս և լուծումն պահանջում: Այդպիսիների թուին է պատկանում և հողային հարցը: Այս ամենակնճառ, բարդ հարցերից մէկն է. ամենահին ժամանակներից սկսած գոյութիւն ունի և շարունակ թէ պետութեան և թէ ազնիւ հայրենատէրների զբաղման, հոգսի առար-

1) Dr. phil. Heirapet Musaeljan. Die Agrarverhältnisse Transkaukasiens in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Leipzig-Borna 1909

կան է հզել՝ ներկայումս այս խնդիրն ամենահրատապներից է, տընտեսագիտութեան և սոցիալական քաղաքականութեան մէջ առաջնակարգ տեղ է զբաւում և զրա լուծման վրայ աշխատում են համարեա թէ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները: Հողային հարցը գոյութիւն ունի ամենուրեք, բայց ամեն տեղ նա նոյն բնոյթը չունի: Ըստ երկրի պատմական անցեալի, տնտեսական—քաղաքական զարգացման տարբեր է և նրա բնոյթը:

Մարդկային կեանքը շատ մեծ չափով կապուած է հողի հետ. հողը տնտեսութեան հիմնաքարն է: Սնունդի միջոցներն և բոլոր հում նիւթերը նա է մատակարարում: Այս իսկ պատճառով հողից օգտուելու խնդիրը տնտեսական—սոցիալական կեանքում առաջնակարգ նշանակութիւն ունի: Հողից օգտուելու խնդրի բարեյաջող լուծումից է կախուած մի որ և է ժողովրդի տնտեսական—հասարակական—քաղաքական յառաջադիմութիւնը: Գիւղացիութիւնն ամենուրեք ժողովրդի ամենակենսունակ տարրն է. տնտեսութեան և թէ առհասարակ կեանքի բոլոր ասպարէզներին ամենաթարմ ուժերը նա է մատակարարում, նա ժողովրդի գոյութեան խարխիւն է: Ժողովրդի յառաջադիմութիւնը, յարատեւութիւնը շատ սերտ կերպով կապուած է գիւղացիութեան գրութեան հետ: Որչափ բարեկեցիկ է գիւղացիութիւնը, նոյնչափ էլ ապահովուած է ժողովրդի կուլտուրական յառաջադիմութիւնը:

Վերջին ժամանակներս Հնորհիւ ինդուստրիալիզմի տարած յաղթութիւնները, տնտեսական արտադրութեան շատ ասպարէզներ գրաւելուն, առաջ է եկել այն կարծիքը, որ ինդուստրիալիզմը պիտի անպայման տիրի տնտեսական արտադրութեան բոլոր ասպարէզներին, զրանց մէջ և գիւղատնտեսութեան: Գիւղատնտեսութիւնը պիտի հետզհետէ կորցնի իր նշանակութիւնը և պրոլետարների դասըն ընկնի: Մի կողմ թողած այս կարծիքի միակողմանիութիւնն ու սխալ հիմքերը, եթէ մի բոպէ ընդունենք, որ իրաւ, տնտեսական զարգացումը մեզ դէպի այդ է տանում, պիտի ամեն կերպ զրա դէմ կռուել: Գիւղացիութիւնը ոչ մի տեղ մինչև այժմ իր բնական մահով չի մեռել, և եթէ մահացման դէպքեր կան, զրանք հզել են բռնի, անբնական և մեծ մասամբ բացասական հետեանքներ են ունեցել: Գիւղացիութիւնը կենարար աղբիւր է. այն երկիրը, որ կորցրել կամ կորցնում է իր գիւղացիութիւնը, նման է հետզհետէ ցամաքող աղբիւրին, նրա գոյութիւնը ճակատագրական է: Այս շատ լաւ հասկանում են անգլիացիք. ներկայումս Անգլիայում Հնորհիւ գիւղացիութեան քայքայման, ստեղծուել է մի շատ ծանր զրութիւն, որը մեծ հոգսեր է պատճառում Անգլիայի պետական և հասարակական գործիչներին:

Տնտեսական զարգացումը տանում է ոչ թէ դէպի ինդուստ-

րիալիզմի համատարած թագաւորութիւնն, այլ դէպի ինդուստրիալիզմի և գիւղատնտեսութեան միացումը, իրար փոխադարձաբար լրացումը: Այս ակնզեկներ որոշ երկրներում արդէն իրականանալով, և (որինո՞ւ) նրանմայում, Շվէյցարիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում և այլն) և ուրիշ երկրներում էլ սկսել են այդ ուղղութեամբ գործել*:

Անդրկովկասն իսկական գիւղացիական երկիր է: Բնակչութեան 80 % ը և գեղ էլ աւելին գիւղացիներ են: Գիւղացիութեան այս մեծ տոկոսն ինչ է ասում մեզ, եթէ ոչ այն, որ երկրի բաղդը հասցւում է գիւղացիութեան գրութեան հետ: Եթէ գիւղացիութեան գրութիւնը բարեկեցիկ է, այն ժամանակ ապահովուած է և երկրի յառաջադիմութիւնը, իսկ եթէ ընդհակառակը գիւղացիութեան գրութիւնն անբաւարար, նոյն իսկ վատ է, վտանգուած է Անդրկովկասի տնտեսական—կուլտուրական զարգացումը:

Գիւղացիութիւնը մեղմում չառ քիչ չափով է ուշադրութեան արժանացել և այժմ էլ կանոնաւոր հասկացողութիւն չունինք մեր գիւղացիութեան գրութեան մասին: Յաճախ լսուում են ընդհանուր բառեր, «ախ ու վախեր», թէ մեր գիւղացիութիւնը տգէտ, աղքատ, նրա վիճակն անտեսելի է և այլն: Բայց դրանք անցնում են առանց ազդեցութիւն թողնելու, անհետանք, որովհետեւ այդքանը դեռ բաւական չէ, պէտք է կոնկրէտ կերպով ցոյց տալ այն պայմանները, որոնց մէջ գտնւում է մեր գիւղացիութիւնը:

Մեր մտաւոր իրականութեան համար ընդհանրապէս խիստ բնորոշ է այն հանգամանքը, որ մեր մտաւոր գործիչները մեծ մասամբ խոյս են տալիս ծանր աշխատանքից: Մի կողմ թողնելով մեր իրականութեան պահանջները, մի շարք կուտակուած հարցեր, որոնք լուրջ, բազմակողմանի քննութիւն և շուտափոյթ լուծումն են պահանջում, մեր մտաւորականները զբաղւում են երկրորդական, երրորդական խնդիրներով, կամ խօսում, գրում են այնպիսի բաների մասին, որոնք կամ անմարս են և կամ չոսչուծութիւն են ներկայացնում մեր հասարակութեան համար: Պատճառը շատ պարզ է. քանի կարելի է չառ հեշտութեամբ, առանց քրտինք թափելու անուն վաստակել, էլ ինչու ծանր աշխատանքների յետինը ընկնել: Եւ դժբաղդաբար մինչև որ մեր հասարակութիւնը մեծ պահանջներ չանի, մինչև որ կանոնաւոր քննադատութիւնն անհրաժեշտութիւն չըդառնայ, ծանր աշխատանքից փախչելը, մտաւոր ծուլութիւնը մեղմից անպակաս պիտի լինի: Այս հանգամանքը խիստ ծանրա-

*) Sbm P. Krapotkin. Landwirtschaft, Industrie und Handwerk. Übersetzung v. G. Landauer. Berlin 1904; Կայ եւ ստօբէն թարգմանութիւնը:

կշիռ է և պէտք է աշխտանից աշխատել զրա առաջն առնել:

Կովկասն ընկնում է Սև և Կասպից ծովերի մէջտեղը և կովկասեան լեռնաշղթայի երկու կողմերում: Կովկասեան լեռնաշղթան Կովկասը բաժանում է երկու մասի—հիւսիսային կամ մեծ Կովկաս և հարաւային կամ Անդրկովկաս:

Անդրկովկասը բնութւմ է մօտ 217121,38 քառակուսի վերստ տարածութիւն: Նրա սահմաններ են հիւսիսից՝ կովկասեան լեռնաշղթան, հարաւից Տաճկաստանը և Պարսկաստանը, արեւելքից՝ Կասպից ծովը իսկ արեւմուտքից Սև ծովը: Կլիմայական տեսակէտից Անդր կովկասը բաժանւում է երկու մասի՝ արեւելեան և արեւմտեան: Կլիման, չորհիւ երկրի լեռնային կազմութեան, չափազանց տեսակ է: Բուսական աշխարհը բաւական հարուստ է և իւր մէջ պարունակում է եւրոպական բոյսերի բոլոր տեսակները սկսած հիւսիսից մինչև Սպանիա և Իտալիա: Կենդանական աշխարհը նոյնպէս նման է եւրոպականին, բայց տեսակներով աւելի հարուստ: Անդրկովկասն ունի և բնական անշաղի հարստութիւններ, չափ հարուստ է հանքերով, մանաւանդ մետաղներով. զլիսաւոր հանքերն են՝ արծաթ, արծիճ, մարգանից, քարէ աղ, քարածուխ, նաւթ և այլն:

Աշխարհագրական-տնտեսական տեսակէտից Անդրկովկասը ընդհանուր առմամբ բնութիւնից առատ օժտուած է և ի զուր չի համարւում Ռուսաց թագի մարդաբիտը: Բայց չնայած իր բնական հարստութեան և Ռուսաստանի համար ունեցած տնտեսական-քաղաքական խոշոր նշանակութեան, նա տնտեսապէս-կուլտուրայէս չափ խնդճ, յետամնաց է: Այս պէտք է վերագրել զլիսաւորապէս երկու հանգամանքի՝ բնակչութեան բազմադանութեան և կառավարութեան բռնած սխալ քաղաքականութեան: Շնորհիւ ազգերի շատութեան, համերկրային շահերը երկրորդական տեղ են բռնում, ամեն ազգ իր առանձին շահերի մասին մտածում, որոնց պատճառով յաճախ ընդհարում, թշնամանք է առաջանում: Միւս կողմից էլ կառավարութիւնը հեռեկեղծ ուսացման քաղաքականութեան, երկրի կուլտուրական—տնտեսական շահերը զրան է ստորադասում, զոհում: Եւ ահա այս երկու պատճառները մինչև օրս էլ երկրի յառաջադիմութեան արգելք են հանդիսանում:

Անդրկովկասը մինչև ուսական տիրապետութիւնը երբեք քաղաքական մի միութիւն չի կազմել, այլ միշտ եղել է բաժան—բաժան: Երկրի բնական կազմութիւնը միշտ արգելք է հանդիսացել քաղաքական միութեան և զրա համար ամեն մի մագն իր ուրոյն կեանքը, պատմութիւնն ունի: Անդրկովկասի հիւսիսային մասը հընումը կոչւում էր Իւերիա, արեւմտեանը՝ Կոլխիդա, արեւելեանը՝ Աղուանք, իսկ հարաւայինը կազմում էր հին Հայաստանի մի մասը:

Արևմտեան և հիւսիսային լեռնահովիտներում շատ վաղուց ասորում էին լեզուով և քաղաքականապէս բաժան—բաժան մի շարք մանրիկ ազգութիւններ, որոնք են՝ Արասցեր (Արիւագներ), Սուաններ (Սվանետացիք), Լիզիացիք (Լեզգիներ), Կերկէաներ (Չէրքեզներ) և այլն:

Անդրկովկասն իր պատմութեան ընթացքում հանգիստ, խաղաղ օրեր չառ քիչ է տեսել:

Գտնուելով Ասիայից Եւրոպա տանող ճանապարհի վրայ, անյիշատակ ժամանակներից ի վեր նա աւերուել, ոտնակոխ է եղել բազմաթիւ վայրենի, բարբարոս և կուլտուրական ազգերից, որոնք Ասիայից Եւրոպայ են անցել և կամ ընդհակառակը՝ «Ասորեստանցիների և բաբելացիների զօրքերը, Կիւրոսի և Քսէնոֆոնտի, Մինդատի և Պոմպէոսի հրօսակները, պարսիկների, արաբների՝ սելջուկների, Մրուանկրուի, Չինգիզխանի, Թէմիրլէնկի, Ջալալէդդինի և այլոց հորդաները այս երկրում փառք ու աւար են որոնել, ամեն ինչ ասպատակել և հողն արեամբ պարարտացրել: Կռապաշտ պարսիկները, քրիստոնեայ առաքեալները և Մուհամէդի քարոզիչները սուրը ձեռքերնին իրար յետևից այս կռուախնձոր երկիրն են մտել՝ տարածելու իրանց կրօնը, սովորութիւնները և լեզուն: Շատ սակաւ է տեսել այս երկիրը հանդստութեան և խաղաղ զարգացման կարճատև շրջաններ, և կուլտուրայի ամեն մի արդիւնքը, իւրաքանչիւր կարճատև զարգացում, շնորհիւ օտար հորդաների, կրկին արագ կործանուել, ոչնչացուել է»^{*}

Այս տեսակ պայմանների մէջ էր Անդրկովկասը մինչև ուսական տիրապետութիւնը: Ներկայումս հետեւեալ աղմկնիստրական բաժանումն ունի.

1. Նահանգներ.— Թիֆլիզի, Քուտայիսի, Սեծովեան, Բազուի, Գանձակի, Երևանի:

2. Շրջաններ.— Զաքաթալի և Սուխումի:

3. Օբլաստներ.— Կարսի, Բաթումի և Դաղեստանի:

Անդրկովկասի ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է բաւականաչափ մանրիկ ազգութիւններից: Ինչպէս երևում է, կովկասեան լեռները դեռ շատ վաղուց ծառայել են հալածուած, փախստական ժողովուրդների՝ որպէս ամուր ասպատարան, և ազգերի այս բազմազանութիւնը, որ տեսնում ենք այս տեղ, դրա արդիւնք պէտք է համարել: Երկայումս Անդրկովկասում ապրում են մօտ 40-ի չափ ազգութիւններ: Դրանցից թուական առաւելութեամբ կամ կուլտուրայով աչքի են ընկնում հետեւեալները. հայեր (190/0), վրացիներ (270/0), թուրք-թաթարներ (270/0), օսեթիներ (171,068), քրդեր (109-732),

^{*}) G. Merzbacher. Aus den Hochregionen des Kaukasus. Bd. I. Einleitung. XXVII—XXVIII.

լեզգիներ (599,762), թաթեր—թալիշներ (130,347) և այլն: Ազգաբնակչութեան ընդհանուր թիւն է 5967086:

Անդրկովկասի անասնապահան—խրատական կեանքը ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է ազգերին առանձին, առանձին վերցնել, քանի որ նրանք իրանց կուլտուրական—տնտեսական դարպացմամբ իրարից շատ խիտա տարբերուում են: Կան ազգեր, որոնք մինչև օրս էլ ոչնչով աչքի չեն ընկել, ոչ մի քաղաքական ոյժ չեն ներկայացրել (ինչպէս օրինակ Օսետիները, Սվանետացիք և ուրիշները): Կան այնպիսիները, որոնք մինչև օրս էլ մի տեսակ կիսաթափառական—աւաղակային կեանք են վարում (քրդեր, թարաքամա, չերքեսներ և այլն): և վերջապէս կան ազգեր, որոնք սթամական աչքի ընկնող անցեալ և որոշ կուլտուրա ունին (հայեր և վրացիներ):

Այս աշխատութեան մէջ ես ուսումնասիրել եմ այն ազգերի հողային պայմանները, որոնք իրենց թուական շատութեամբ կամ կուլտուրայով աչքի են ընկնում:

Հ. Մուտայեիան.

ԲԱԴԱ ԳԻԻՂԻ ԱԻԵՐՈՒՄԸ

Գ.

Կոստած Զագեամ կայարանում. Դեսպանութիւն Ալլահիար բեգի մօտ. Յարձակումն Զառչի գոմերի վերայ. Հայերի փախուսք բնակներից դեպի գիւղ: Ալլահիար բեգի գալուստը Բաղաւոյ մօտ:

Անցնենք կրկին պատմութեան թելին:

Լուսաղաւ ուրբաթ չարաբաստիկ առաւօտը, նոյեմբերի 18-ը, այսինքն, ուղիղ Գանձակի կոտորածի և կողակտի օրը և հէս օրեց յետոյ, երեկոյեան դէմ բօթաբեր գոյժն ընկաւ Բաղայի մէջ: Մի քանի Բաղացիներ, որոնք մշակութեամբ կամ առևտրական գործերով զբաղուած էին երկաթուղու Զագեամ կայարանում, շնչառպառ հաղիւ կարողացել էին փախստեամբ դիւղը ձգել իրանց: Սրանք լուր բերին, որ այդ օրը թուրքերը մի քանի պարագլուխներ և ազգացութեամբ, մինչև անգամ առաջնորդութեամբ յարձակուել են Զագեամ կայարանում և երկաթագծի վերայ գտնուող հայերի վերայ. ցրել, կողոպտել և ոմանց մահացրել են: Այս բօթաբերները հաղորդում էին,